

AVROPA ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ ŞƏRQ POETİK ƏNƏNƏLƏRİNƏ VƏ DƏYƏRLƏR SİSTEMİNƏ MÜNASİBƏT

Aynurə MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: Şərq, Qərb, filosof, tədqiqatçı, mütəfəkkir

“Şərq ənənəviliyin, Qərb isə müasirliyin simvoludur”.

Giriş

Qərb və Şərq mədəniyyəti və poeziyası özünəməxsus xüsusiyyətlərinə və inkişaf dinamikasına görə biri-birindən fərqlənir. Sivilizasiya bərqərar olandan sonra dünyada elm, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyatın beşiyi kimi hər zaman Şərq qəbul olunub. Bəşəriyyəti hər zaman irəliyə aparan intibahın əsasını qoyan bütün proseslər məhz Şərqdən rişələnmişdir. Dünya tarixinin gedişatını dəyişən yeniliklərin əsası məhz Şərqdə qoyulmuşdur. Bu baxımdan bütün dünyanın, digər bölgələrin, o cümlədən də Qərbin Şərqə və Şərqdəki proseslərə hər zaman böyük marağı olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Qərb tədqiqatçılarının, filosoflarının araşdırmalarında Şərq mövzusu, o cümlədən Şərq mentallığı hər zaman xüsusi yer tutmuşdur.

Qərb ənənəsi insanın xarici dünyaya aktiv münasibətini diktə edir. Buna görə də Qərb mədəniyyəti üçün texnika və texnologiyanın inkişafının tezləşdirilməsi və dünyanın tez dəyişməsi səciyyəvidir. Şərq mədəniyyəti isə daha çox insana, onun mənəvi kamilliyinə yönəlib, xarici dünyaya münasibəti isə passivdir. Şərq təfəkküründə ənənəçilik çox güclüdür. Hər cür yenilikçi fəaliyyət qarşısında böyük sədlər çəkir. Şərqə məxsus ətalət də buradan yaranır. Beləliklə, əgər Qərbin inkişaf strategiyası yaşayış mühitinin dəyişdirilməsidirsə, Şərqi strategiyası isə insanın özünün dəyişdirilməsidir (3, s.15).

Qərb və Şərq mədəniyyəti insanın cəmiyyətə və dövlətə münasibətində də fərqlənir. Avropa mədəniyyətində insan tam hüquqlu və azad şəxsiyyət kimi formalaşır. Hüquqi dövlət, insanın hüquq və azadlıqları barədə anlayışlar da məhz Qərb ənənələri çərçivəsində yaranmışdır. Qərbdən fərqli olaraq Şərqdə hər zaman fərdin maraqları deyil, ailənin, birliyin, dövlətin maraqlarının vacibliyi qeyd olunur.

XIX əsrdən başlayaraq Qərbdə Şərq düşüncə tərzinə böyük maraq yaranmış və bu iki sivilizasiyanın gələcək sintezindən xəbər verən yeni fəlsəfi və ədəbi-bədii axtarışların əsası qoyulmuşdur. Bu vəhdət ideyasının əsasını Volter, A.Düma, O.Şpeqler, A.Toynbi, F.Bondeştedt, Y.Göte, F.Nitsşe kimi zamanı qabaqlayan böyük düha sahibləri qoymuşdur.

I. Alman dramaturqu və naturalisti Y.V.Götenin hələ 1819-cu ildə işıq üzü görmüş “Qərb-Şərq divanı” əsəri bu istiqamətdə atılmış ən cəsarətli addımlardan biridir. Şərqi böyüklüyü məhz bu əsərdə daha gözəl ifadə olunduğundan, texniki tərəqqi fonunda mənəvi yoxsullaşma keçirən Qərb dünyası üçün ən yaxşı çıxış yolu, ən yaxşı əlac ilk növbədə Şərq poeziyasına müraciət idi. Göte bu poeziyanın arxasında Şərqi özünəməxsus dünyagörüşünü, mədəni mənəvi dəyərlər sistemini görür və dini inancları bura daxil edirdi. “Qərb və Şərq divanı”nın ilk nəşri on iki kitabdan ibarət idi. On iki kitab müxtəlif şeirlərdən tərtib olunub: məsəlli, tarixi, Şərq və Qərbi bir araya gətirmək cəhdini əks etdirən siyasi və dini şeirlər. Bu divan həm də Şərq ilə Qərb arasında mübadilə və birgəliyin simvolu kimi qəbul edilə bilər. O, bu kitabda dünyanın əsrəfi sayılan Məhəmməd peyğəmbərə, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə, Şərq gözəllik ilahəsi Züleyxaya, qüdrətli söz ustası Hafiz Şiraziyyə şeirlər həsr etmişdir. Beləliklə, alman şairi Göte bu əsərdə Şərqi həyat tərzini, fəlsəfəsi,

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, kiçik elmi işçi
E-mail: aynurammammadova07@gmail.com

dini və inanc sistemləri, dünyagörüşü, sözə və gözəlliyə münasibətlərini, milli-mənəvi dəyərlərini daha qabarıq planda vermişdir (6, s.60).

II. XVIII əsrdə fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularına ən çox müraciət edən daha bir fransız mütəfəkkiri Volter olmuşdur. O, bu mövzuda həm nəşr, həm dram əsəri, həm də səkkiz cildən ibarət “Esse” yazmışdır. Fransız ədəbi tarixi prinsiplər əsasında qələmə aldığı “Millətlərin adətləri və düşüncə tərzini haqqında esse” əsərində Şərq xalqlarının həyat tərzini, mədəniyyəti, elmi və adət-ənənələrindən bəhs etmişdir. Bu əsərlərin ayrı-ayrı cildlərində Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyətindən, İslam dininin yaranması və inkişafından, müsəlman mədəniyyəti və onun təsirindən ətraflı, geniş söhbət açmışdır. Belə ki, əsərdə Məhəmməd peyğəmbərin həyatı fransız mütəfəkkirin yaradıcılığında ən incə detalları ilə təqdim olunmuşdur. Peyğəmbərin dünyaya gəlişi, həyatı, uşaqlığı, onun atası, ailəsi haqqında məlumatlar, eləcə də onun Xədicənin yanında xidmətçiliyi və sonra onunla evlənməsi, Məkkədən Mədinəyə gedərək hicri tarixinin əsasını qoyması və İslam dinini yaymasını geniş qələmə almışdır. Şərqdə milli-mənəvi dəyərlər, kişi-qadın münasibətləri, eləcə də ailədə böyük-küçük münasibətləri və islam mədəniyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir.

Volterin ən çox bəhs etdiyi xalqlardan biri də hindlilərdir. Fransız yazıçısı qeyd edir ki, hindlilər beş min il əvvəl özlərinin Veda və Kasta adlı kitablarını yaratmışlar. O, öz araşdırmalarından sonra belə qənaətə gəlir ki, hindlilər dünya mədəniyyətinə 3 əsas yeniliyi bəxş etmişlər: Avropaya ərəblərin apardığı onluq rəqəmləri, təmsilləri və şahmat oyununu. Fransız yazıçısı dəqiq elmlərin Hindistanda yarandığını öz əsərində qeyd etmişdir (6, s.30).

Volterin əsərlərində oxucunu cəlb edən məqamların biri də onun türk millətinə olan baxışıdır. Dahi ədib türklərin təxminən 2500 illik tarixinə nəzər salaraq yazır: “Türklər, tatarlar, skiflər eyni kökə malikdirlər” (6, s.40). Türklərin xarakterindən bəhs edən Volter yazır ki, türklər ifrat dərəcədə məğrurdurlar və digər məqamlarda isə qeyd edir ki, türklər həm sərt, həm də mərhəmətlidirlər. Dahi mütəfəkkir heç bir fikri gizlətmədən vurğulayır ki, Şərq mədəniyyəti, elmi, incəsənətinin bütün sahələri Avropanı bir neçə əsr qabaqlayıb. Riyaziyyatın da, fizikanın da, ədəbiyyatın da məhz Şərqdə yarandığını bildirən Volter etiraf edir ki, biz yalnız dünən mövcud olmuşuq. Biz yaxşı işləməliyik, çünki sonuncu gəlmişik, başqaları isə daha qədimdirlər (6, s.60).

III. Klassik alman filosoflarından biri olan Fridrix Nitşenin qədim Şərq müdriki Zərdüştün həyat və yaradıcılığına, düşüncələrinə, fikirlərinə həsr olunmuş “Zərdüşt belə deyirdi” əsəri qüdrətli zəka qəhrəmanları haqqında ən kədərli epopeyalardan biridir. O, bu əsərində özünə təmsilçi olaraq Zərdüştü seçir. O, bu adı qədim İran peyğəmbəri olan Zərdüştün şərəfinə seçmişdir. Burada əzəmət, hər cür tiranlıq və saxtakarlığın amansız ifşası çox qərribə şəkildə bir-birilə çulğalanmışdır. Nitşe bu əsər haqqında belə yazırdı: “Bu ya poeziya, ya beşinci İncil, ya da nəşə, hələ də adı olmayan bir şeydir. Bu mənim əsərlərimin ən ciddi, ən uğurlusudur” (2, s.15). Ateizmin öndə gedənlərindən olan darvinist və təkamül nəzəriyyəsinin vurğunu olmuş Fridrix Nitşe özü də anlayırdı ki, şəfqət, mərhəmət kimi üstün əxlaqi dəyərlərin mənbəyi Yaradana imandır. Bu səbəbdən saxta hesab etdiyi əxlaqın tərki edilməsinin və pisliyə yuvarlanmasının yolunu Yaradana inamın yox edilməsində görürdü. O, peyğəmbərlər kimi dini yaymır, əksinə ona qarşı çıxır. Onun fikrincə, insanların nə tanrıya, nə də Zərdüştə ehtiyacı yoxdur. Onlar qanunları özləri yaratmalı və özləri özlərini mühakimə etməlidirlər. Beləliklə, o, insanın hər şeyə öz gücü ilə çatmasını istəyirdi. Nitşe deyirdi ki, insanın həyatda məqsədi sağ qalmaq, yaşamaq yox, qalib gəlmək, güc qazanmaq olmalıdır (2, s.109).

IV. Qərbi Avropa rus və Azərbaycan poeziyasını özündə birləşdirən alman şairi və şərqşünası F.Bodenştedt 1918-ci ildə “Divani Hikmət” məclisinə gələrək burada M.Ş.Vazehdən fars və Azərbaycan dili dərsləri alırdı.

Bodenştedtin yazılarından aydın olurdu ki, Mirzə Şəfi Vazehi onun müəllim-şagird münasibətlərindən əlavə öz duyğularını bölüşdüyü bir insan kimi görüb. Mirzə Şəfi Vazehin İbrahim xanın qızı Züleyxaya bəslədiyi saf duyğular və qadınlara verdiyi dəyər və önəm insanı heyretləndirirdi. O, xatirələrində M.Ş.Vazehin qadınlar haqqında dediklərinə diqqət çəkir:

1. Qadın yer üzündə Allahın həqiqi varlığıdır.
2. Gözəl qadının əlini öpmək ən dadlı yeməklərdən üstündür.

3. Onlardır xoşbəxtlik tacının ən qiymətli tacı.

4. Kim ki, onların tərəfdarıdır, həyat da onlarındır.

Bodenştedt vətəninə geri dönərkən müəllimi M.Ş.Vazeh ona kalliqrafik xətlə yazılmış şeirlər dəftərini hədiyyə etmişdir. Vətəninə qayıdan F.Bodenştedt sözünə əməl edərək 1850-ci ildə öz müəlliminin şeirlərini alman dilinə tərcümə edir və nəfis tərtibatda kitabı çap etdirir. Üz qabığına müəllifin portreti verilən “Şərqdə 1001 gün” adlı bu kitab Qərbdə böyük uğur qazandı. Qısa müddətdə Vazehin şeirləri ingilis, fransız, italyan, polyak, macar, rus, ibri dilinə tərcümə edildi. Bodenştedtin İrəvana səfəri zamanı qələmə aldığı təəssüratlar da oxucular üçün maraq doğurur. Yolboyu gördüm ki, qadınlar necə işləyirlər, necə əziyyət çəkirlər. Qadınların əlləri necə çirkli idi, özüm-özümə şükür etdim ki, nə yaxşı ki, bu ölkədə qadınların əllərini öpmək adəti yoxdur. Burada Almaniyadakı kimi sentimental sevgi yoxdur və insanlar sevgiyə görə özlərini öldürümlər (2, s.80). O, burada qadınlara və sevgiyə göstərilən münasibəti, fərqli sevgi anlayışını oxucuların diqqətinə çatdırır. Mirzə Şəfi Vazehin poeziyası Botenştentın tərcüməsində Avropamı məftun etmişdi. Çünki o dövrdə Qərbdə Şərq ruhuna böyük ehtiyac duyulurdu. Bir sözlə milli poeziyamızın klassiki M.Ş.Vazehin yaradıcılığı Azərbaycan ilə Avropa arasında ədəbi, mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

V. Məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma 1858-ci ilin ikinci yarısından 1859-cu ilin əvvəlinə kimi Qafqaz da daxil olmaqla Rusiya imperiyası ərazisində olmuşdur. O, bir sıra Azərbaycan şəhərlərini, o cümlədən Quba, Bakı, Dərbənd, Şamaxı və Nuxanı gəzmişdir. Düma səyahətinə Peterburqdan başlamış, Moskva, Kazan və Həştərxandan keçməklə Qafqaza gəlmişdir. Vətənə qayıdan yazıçı səfərini yaddaşlara köçürmək üçün “Qafqaz səfəri” adlı əsərini yazmışdır. Bu əsər 1859-cu ildə Parisdə fransızca, 1861-ci ildə Tiflisdə rusca, 1862-ci ildə Nyu-Yorkda ingiliscə çap olunmuşdur. A.Düma bütün əsər boyu azərbaycanlıları XIX əsrdə işlənən terminə əsasən tatar adlandırmışdır. O, Azərbaycana ilk səfərini qədim Dərbənddən başlamışdır. A.Düma onu burada qarşılayan azərbaycanlıların necə qonaqpərvər, mehriban, istiqanlı olduqlarını qeyd etmiş, bu görüşdən xoş təəssüratlarla ayrılaraq gördüklərini qələmə almışdır. “Bizi qarşılayıb çadıra apardılar, qonaqpərvərlik əlaməti olaraq duz-çörək təklif etdilər. Duz-çörəyi qəbul edəndən sonra un kisələrinin üstündə oturaraq onların necə çörək bişirdiklərini, xəmir yoğurduqlarını, kündə kəsdiklərini, divarda asılmış ətdən xırda-xırda tikələr kəsərək sacda bişirdiklərini zövqlə müşahidə edirdik” (4, s.48). Daha sonra müəllif qızardılmış əti çörəyin arasında yeyərək necə ləzzətli olduğunu qeyd edir. “Biz onlardan ayrılanda da yenə bizi duz çörəklə yola saldılar. Bu yerli xalqın adət-ənənəsidir”. A.Dümanın səfərindən yüz əlli il keçsə də yazıçının milli mətbəximizlə bağlı fikirləri, xüsusilə kababı necə hazırlamaq barədə fransızlara tövsiyələri bu gün də maraq doğurur. O, oxucularla kababın reseptini də paylaşmağı özünə borc bilir: “Bir parça ət götürülür, tikələrə ayrılır, duz, istiot səpilərək 15 dəqiqə gözlənilir. Manqal qalayıb köz düşənə kimi gözləyib sonra tikələri şişlərə taxaraq közün üstündə qızarana kimi bişirdikdən sonra bişmiş kababın üstünə sumaq səpərək süfrəyə verilir” (4, s.54). Onun Bakı haqqında fikirləri də diqqəti cəlb edir. O yazırdı: “Bakı küləklər məskəni deməkdir. Avropada buna bənzər şəhər yoxdur”. İlk baxışda Bakının iki hissədən ibarət olduğunu bildirən müəllif yeni tikililəri ağ şəhər, qalan qədim tikililəri isə qara şəhər kimi olduğunu vurğulayır. Daha sonra dünyaca məşhur olan zəfəranın yetişdirilməsində Bakının əvəzsiz yeri olduğunu qeyd edir. A.Düma Xan qızı Natəvanla görüşünü və bu görüşdə onlar arasında səmimi münasibətlər yarandığını qeyd edir. Azərbaycan şairəsi ilə şahmat oyununda uduzan A.Düma Natəvanın ağına, məntiqinə, dərrakəsinə heyran qalaraq Azərbaycan qadını haqqında maraqlı fikirləri ilə diqqəti cəlb edir. A.Dümanın Qafqaz əsərində çoxsaylı xalqların adət-ənənələri, tarixi, təbiəti haqqında yazdıqları bədii tarixi ensiklopediyadır. Bəşəriyyətin beşiyi adlandırılan Qafqazı Avropaya tanımaq məqsədilə onu qarış-qarış gəzən yazıçı azərbaycanlıların həssas, qayğıkeş, ağıllı, qonaqpərvər, mehriban, sözbütöv, ədalətli, dəyanətli, mərd, çevik, qəddi-qamətli, gözəl olduqlarını xüsusilə qeyd edir.

Nəticə

Beləliklə, böyük Qərbin ən qədim dövrlərindən bəri Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanması heç də təsadüfi deyildir. Avropa Şərqi əvvəlcə muzeylərdə, arxivlərdə, əlyazma fondlarında, kitablarda saxlayırdı. Son əsrlərdə isə Avropa ancaq Qərb dəyərləri ilə yaşamağın qeyri-mümkünlüyünü anlayaraq Şərqə ekzotika kimi yox, həm də mənəvi bütövlüyə qayıdışın zəruri məqamı kimi baxmağa başlamışdır.

Sivilizasiya bərqərar olandan sonra dünyada elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, musiqinin beşiyi kimi hər zaman Şərq qəbul olunub. Bu baxımdan Qərbin daim Şərqə və Şərqdəki proseslərə böyük marağı olmuşdur. Hələ XIX əsrdən başlayaraq Qərbdə Şərq düşüncə tərzinə maraq yaranmış və bu iki sivilizasiyanın gələcək sintezindən xəbər verən yeni fəlsəfi və ədəbi bədii axtarışların əsası qoyulmuşdur. Qərbin böyük düha sahibləri, filosofları, mütəfəkkirləri F.Bondeştedt, Volter, Y.Göte, Nitsşe bu vəhdətin əsasını qoyaraq öz əsərlərində Şərq mədəniyyəti, düşüncə təzi, adət-ənənələri, mentallığı, mətbəxi, coğrafiyası haqqında öz maraqlı fikirlərini müxtəlif illərdəki qeydlərini yaddaşlara köçürərək kitab şəklində oxuculara çatdırmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bodenştedt Fridrix. M.Ş.Vazeh haqqında xatirələr “Şərqdə min bir gün”, II nəşr.
2. Xəlilov Salahəddin. Bakı: Şərq-Qərb tədqiqat mərkəzi, 2012.
3. Nitsşe Fridrix. Zərdüşt belə deyirdi. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2013. Tərcümə edən: A.Abbasova.
4. Paşayev Qəzənfər, Abbasov Həmid. A.Duma. Qafqaz səfəri. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014.
5. V.Göte, H.Hayne lirikası və “Şərq-Qərb Divanından nümunələr”. Bakı: Arifoğlu nəşriyyatı, 2007. Tərcümə edən: Ə.Qubatov.
6. Zeynalov Əsgər. Volter və Hüqonun Şərq baxışı. Kanada: “Frist chors Books” nəşriyyatı, 2016.

РЕЗЮМЕ*Айнура Маммадова****Отношение к восточным поэтическим традициям и системе ценностей в европейской литературной среде******Ключевые слова:* Восток, Запад, философ, Европа, исследователь, мыслитель**

После создания цивилизации Восток всегда считался в мире колыбелью науки, культуры, литературы и музыки, поэтому Запад всегда проявлял большой интерес к Востоку и процессам на Востоке. Великие философы и мыслители Запада, такие как Ф.Бондештедт, Вольтер, Й.Гете и Ницше, заложили основу этого единства в своих работах о восточной культуре, образе мышления, обычаях, традициях, менталитете и кухне. Они подробно изложили идеи об этом в своих научных трудах.

SUMMARY*Aynura Mammadova****Attitude towards Eastern poetic traditions and value system
in the European literary environment******Keywords:*** *East, West, philosopher, researcher, thinker*

Since the beginning of the civilization the East has always been regarded as the cradle of science, culture, literature and music across the world. In this regard, the West has always been interested in the East and the processes occurring there. As early as the 19th century, the West became interested in the Eastern way of thinking and laid the foundations for new philosophical and literary artistic researches that foretold the future synthesis of these two civilizations. The great geniuses, philosophers and thinkers of the West, such as F. Bondeshtt, Voltaire, Y. Goethe and Nietzsche, who laid the foundation of this unity, in their works, conveyed their interesting ideas about Eastern culture, way of thinking, traditions, mentality, cuisine, and geography to readers in the form of books by transcribing their notes from different years.